

# शास्त्रीबुवांची कथा: एक कुटुंब संस्कारकोष

- प्रा. बाळकृष्णजी कानोळकर



च्या कथाविश्वामधून संस्कृतीवरील प्रेम उचंबळताना दिसते त्या पं. महादेवशास्त्र्यांनी कथालेखनाला प्रारंभ केला तेव्हा खांडेकर-फडक्यांचे युग अस्तास चालले होते आणि गाडगीळ-भावे प्रणित नवकथेच्या युगाच्या उषःकालाच्या वेणा सुरू झालेल्या होत्या. य. गो. जोशी, चोरघडे, विभावरी शिरूरकर यांच्या कथांचा हा बहराचा कालखंड होता. नवकथेच्या उषःकालापूर्वीचा मराठी नवकथेचा हा ब्रह्मप्रहर होता. पुढे गाडगीळ-

भाव्यांच्या प्रवाहास माडगूळकर-पाटीलांचा आणखीन एक नवप्रवाह येऊन मिळाला. कृष्णगोदेचा जणू संगमच झाला आणि नवकथेचा प्रवाह अधिक बलदंड नि जोरकस झाला. मराठी कथेच्या एकूणच स्थितीगतीमध्ये अमूलाग्र बदल घडून आला. हा बदल केवळ उत्क्रांती स्वरूपाचा नव्हता तर क्रांतस्वरूपाचा होता. त्याहीपुढे कमल देसाई - पानवलकरांदी प्रतिभावंतानी एक नवेच अपूर्वसे कथाविश्व निर्माण केले. साठोत्तरी युगात मराठी कथेने घेतलेल्या या रूपामुळे एकूणच मराठी कथावाङ्मयाविषयी आणि त्याच्या अव्वल साहित्य दर्जाविषयी नाके मुरडणाऱ्या रसिकांना आणि समीक्षकांना देखील तिच्या श्रेष्ठत्वाविषयीचा कबुलीजबाब देणे भाग पडले.

आधुनिक मराठी कथावाङ्मयाचा विचार करत असतां, आपल्या नजरेसमोर तिचे ५ टप्पे येतात. साधारणतः ते असे नोंदविता येतील: दिवाकरकृष्णपूर्व कथा, खांडेकर-फडके युगाची कथा, चोरघडेकालीन कथा, गाडगीळ-माडगूळकरयुगाची कथा आणि कमल देसाई आदींची साठोत्तरी कथा. विषय-आशयानुसारही तिचे अनेक विध प्रकार नि उपप्रकार कल्पिता येणे शक्य आहे. किंबहुना अशा प्रकारचे प्रयत्न देखील आजवर बरेच झालेले आहेत. मराठी कथेच्या वाङ्मयोइतिहासाच्या नि समीक्षेच्या क्षेत्रात झालेल्या या प्रयत्नांचे त्यांचे म्हणून काही मोलही असू शकते. परंतु या लेखाचा तो विषय नसल्याने त्या विषयीचे विवेचन इथे कर्तव्य नाही. अस्तु. तर आता मुख्य मुद्याकडे वळू.

पं. महादेवशास्त्र्यांच्या कथेच्या संदर्भात विचार मांडताना माझ्या या टीपणवजा छोट्याशा लेखामधून कथेविषयीच्या अशा या पारंपारीक विभागीय नि त्याविषयीच्या अभ्यासाला मी भरिपूर्ण फाटा घ्यायचे ठरविले आहे. परंतु जिथे आवश्यक असेल तिथे पूर्वसूरीना वाटा पुसत, काही नवेच हातास लागते का याचा वेध घेण्याचा प्रयत्न करणार आहे. आणि म्हणूनच वाचकांना एक विनंती करावी असे वाटते की, त्यांनी या लेखाकडे महादेवशास्त्र्यांच्या कथासाहित्याचा समग्र इतिहास वा समग्र समीक्षा अशा गैरदृष्टीने कृपया पाहू नये. हे मुद्दाम नमूद करावेसे वाटते. स्पष्टीकरणाच्या अभावीसुद्धा गैरसमज होणे शक्य आहे. कारण या छोट्याशा लेखाच्या मर्यादित शास्त्रीबुवांच्या दरएका कथेचा निर्वाळा माझ्या विवेचना करिता घेणे केवळ अशक्यच आहे.

शास्त्रीबुवांच्या कथेच्या संदर्भात समीक्षकांमध्ये प्रमुख असे दोन तट असलेले पहावयास सापडतात. एकाच्या मते ही कथा पारंपारिक वळणाची आहे. तर दुसऱ्याच्या मते ती नवकथेच्या वाटचालीतले पुढचे पाऊल आहे. या संदर्भात इंदूमती शेवडे यांनी कथाविषय आपल्या संशोधन प्रबंधाच्या निमित्ताने नोंदवलेले मत विचारात घेण्यासारखे आहे. असे मला वाटते. नवकथेच्या पुढील वाटचालीचे प्रमुख असे तीन प्रवाह नोंदवून त्यातील तिसऱ्या प्रवाहांतर्गत त्या पं. महादेवशास्त्र्याच्या कथेचा समावेश करताना त्या लिहितात, "आणखी एक प्रवाह नवकथापूर्व जुन्याच कथेचा. रूढ जुन्या निवेदन पध्दतीचा आश्रय घेऊन पण वेगळा आशय आसलेली व चमकदार, ढंगदार शैलीत सांगितलेली अशी ही कथा. महादेवशास्त्री जोशी, अच्युत बर्वे, अं. शं. अग्निहोत्री हे अशा प्रकारची कथा लिहिणारे...."

याव्यतिरिक्त शास्त्रीबुवांच्या कथेवर ग्रामीणतेचा, प्रादेशिकतेचा, नि पांढरपेशा ब्राह्मण समाजाची कथा असे आणि या प्रकारचे शिक्के मारणारेही अनेक असले तरी या विवेचनाच्या संदर्भात त्यांची दखल घेतली पाहिजे असे मला तरी निदान वाटत नाही.

तेव्हा नवकथेच्या संदर्भात शास्त्रीबुवांच्या कथेचा विचार करावयाचा झाल्यास नवकथेची वैशिष्ट्ये विचारात घेणे क्रमप्राप्तच नव्हे तर आवश्यक नि अपरिहार्य ठरावे. नवकथेच्या वैशिष्ट्यांविषयी आजवर अनेक मान्यवर समीक्षकांनी बराच उहापोह केलेला असला तरी थोडक्यात नोंदवावयाची झाल्यास ती पुढीलप्रमाणे नोंदवता येतील असे मला वाटते. ती अशी:

१) कथेतील वास्तवता, (२) तिच्यातील व्यक्तित्वाविषयीची बदललेली कल्पना, (३) तिची तंत्रविषयक बदलेली कल्पना, (४) तिची विशिष्ट प्रकारची भाषा आणि (५) तित थूळ गोचर वास्तवापेक्षा 'मानसिक' वास्तवाला प्राप्त झालेले स्थान.

नवकथेतील वास्तवता ही बऱ्याचदा अतिवास्तवतेच्या पातळीवर जाणारी ठरते हे तिच्यातील वास्तवतेविषयीची कल्पना विचारात घेताना विसरून चालवण्यासारखे नाही. शास्त्रीबुवांच्या कोणत्याही कथेत असा अनुभव येतो असे म्हणणे धाडसाचे ठरावे.

नवकथेतील व्यक्तित्वाविषयीच्या बदललेल्या कल्पनेत मानवी मनाच्या गुंतागुंतीचा वेध घेण्याचा प्रयत्न केलेला दिसून येतो. परंतु शास्त्रीबुवांच्या कथेत अंगुलीनिर्देश करता येईल अशी या प्रकारची ठसठशीत कथा कुठे दृष्टीस पडते असे नाही. नाही म्हणायला अशाप्रकारचा आभास निर्माण करणाऱ्या काही कथा त्यांनी जरूर निर्माण केल्या आहेत. 'रक्ताचा संबंध' आणि 'मोरभटजी' ही त्याची काही ठळक उदाहरणे म्हणून सांगता येतील. 'रक्ताचा संबंध' मधील बऱ्याचदा काळजात मानव आणि दानव परस्परांना मिठ्या मारून राहिले आहेत. आणि शिदूकाकाल अमानुषपणे छळणारा हा बऱ्याच शेवटी त्यांच्या मदतीस धावून जातो. तर 'मोरभटजी' कथेमध्ये सदभावनेच्या प्रभावामुळे मूळचे वैर विसरून सर्व ग्रामस्थ एक झाले आहेत असे चित्र पहावयास मिळते. मानवी मनांतर्गत चाललेला ह्या मानवी व दानवी प्रवृत्तींच्या संघर्षाचा वेध घेण्याचा त्यांचा हा प्रयत्न बराचसा सरधोपट आणि म्हणूनच ठिसूळ स्वरूपाचा असा एकांगी झालेला आहे. आणि म्हणूनच तो नवतेकडे जाऊ शकत नाही. किंबहुना यथार्थतेने असे म्हणता येईल या कथा

पुराणिक प्रवृत्तीतून निर्माण झालेल्या आहेत. त्या संस्कारकथा आहेत. त्यांची प्रत्येक चांगली वा फसलेली कथा ही कोणता ना कोणता संस्कार समाजमनावर आणि त्यातल्या त्यात कुटुंबसंस्था आणि तिचे सभासद यांवर करण्यासाठीच जणू जन्मलेले आहे. तिचा अवतारच त्यासाठीच आहे. भारतीय संस्कृतीच्या जतनाची नि संवर्धनाची जबाबदारी जणू सर्वस्वी आपल्याच शीरावर आहे या उद्देशातूनच त्यांच्या कथाविश्वाचा विस्तार झालेला पहावयास मिळतो. त्यांचे शेवट जणू ठरलेलेच असत. दुष्टांवर सुष्टांचा विजय वगैरे वगैरे. हा त्यांच्या कथेचा ठळक दोष असला तरी तोच शास्त्रीबुवांच्या कथेचा बलस्थान देखील आहे. हे विसरून चालणार नाही. हा दोष वजा जाता शास्त्रीबुवांची कथा निर्जिव नि सपक होऊन जाईल याचेही भान समीक्षकांनी ठेवणे आवश्यकच आहे असे वाटते. परंतु त्यासाठी तिला नवकथेच्या वेठीस धरायचे सोडून द्यावे लागेल. शास्त्रीबुवांमधील 'पुराणिक' जिथे डुलकी घेतो तिथेच त्यांच्या हातून 'अरस्त्र ना परत्र' सारख्या लक्षवेधक कथा निर्माण होताना आढळून येते आणि जिथे शास्त्रीबुवांची कथा थोडीसी वाट वाकडी करण्याचा प्रयत्न करते - चुकून वा अजाणतेपणी, वा जाणतेपणी वा केवळ रूचीपालट म्हणून- तेव्हा या चकव्याल रसिक नि समीक्षक फसतात नि त्यांच्या कथांवर नवकथेचा शिक्का मासून मोकळेही होतात, हे खरेच मोठे धाष्ट्याचेच म्हणावे लागेल.

इथे आणखी एक मुद्दा विचारात घ्यावासा वाटतो, तो म्हणजे शास्त्रीबुवांचा व्यवसाय. शास्त्रीबुवांचा हा व्यवसाय 'शास्त्र-पुराण' पंथाने जाणारा असाच आहे. याचाच प्रभाव त्यांच्या एकूण एक वाङ्मय निर्मितीवर झालेला सुस्पष्टपणे पाहावयास मिळतो. त्यांच्या कथा, बाल नि किशोर वाङ्मय, भारतीय संस्कृतीकोशांतर्गत साहित्य, इतकचे काय तर त्यांचे 'आत्मपुराण' हे आत्मकथनात्म चरीत्रवाङ्मय हे सारेच कथेच्या चाकोरीतून जाणारे असेच साहित्य आहे. त्यांना कथेच्या संदर्भात विचारले असता त्यांनी अशाच आशयाचे उत्तरही एकदा देऊन ठेवलेले आहे की, मी आजवर जे साहित्य निर्माण केले आहे ते येनकेन प्रकारेण कथासाहित्यच आहे. त्यांनी आपल्या उत्तर आयुष्यात कोशकार्याला वाहून घेतले तरी त्यांची पहिली निवड 'कथा'च होती, ही कबुली आपल्या 'आत्मपुराणांत' त्यांनी अनेक ठिकाणी देऊन ठेवलेली आहे. कथेने त्यांना किती झपाटून टाकले होते त्याची प्रचीती त्यांच्या पुढील उदगारांवरून सहजतेने यावी. ते लिहितात, "...त्या मासिकांतली वैचारिक लेखांची पानं उलटून त्यातल्या लघुकथेवर झेप घालायचा....' रत्नाकरादी मासिकांमधून त्याकाळी प्रसिध्द होणाऱ्या वि. स. खांडेकर, फडके, गुर्जर, य. गो. जोशी, चोरघडे इत्यादींच्या लघुकथांच्या संबंधाने केलेले हे विधान पुढे जाऊन या संदर्भात त्यांनी व्यक्त केलेले मनोगत मोठे लक्षवेधक आहे. ते लिहितात-

"या कथा वाङ्मयाने मी एकदम भारावून गेले. लघुकथा माझ्या जिवाला जडली. मनात विचार आला तो मात्र वेगळाच! माझ्या भावी कथालेखनाकार्याचं ते प्रसादचिन्ह होतं, असं आज मी म्हणू शकतो. खांडेकरांना जर लघुकथा लिहिता येत असेल, विठ्ठल सीताराम गुर्जर यांना जर लघुकथा लिहिता येत असेल, अशाच आणखीही कोणाला येत असेल, तर ती मला का लिहिता येऊ नये? आणि वयाच्या त्या विशीतच मी निश्चय केला. पुराण प्रवचन जे काय असेल ते असो; पण आपण लघुकथा-लेखक व्हायच."

आपल्या वाङ्मयसेवेच्या प्रवासाविषयी त्यांनी 'आत्मपुराणा'च्या मंगलचरणात काढलेले उदगारही त्यांच्या कथेच्या मूल्यमापनाच्या संदर्भात दिशादर्शक ठरावेत असेच आहेत. ते लिहितात- "लघुकथेपासून प्रारंभ करून शेवटी दशखंडात्मक भारतीय संस्कृतिकोशाच्या पूर्ततेपर्यंत येऊन ठेपले."

शास्त्रीबुवांच्या कथालेखनाचा पट उलगडून दाखविताना त्यांच्या चरित्रपटाचा आधार घेणे म्हणूनच आवश्यकच नव्हे तर अपरिहार्यच ठरावे. शास्त्रीबुवांचा जन्म १९०६ चा आंबेडे या सत्तरीतील अतिदुर्गम खेड्यातला. गोव्यातला. पुढे शिक्षणानिमित्त सांगली आणि पोटापाण्याच्या व्यवसायाच्या शोधात १९३५ सालापासून पुण्यात वास्तव्य. त्यांच्या जिवनाची ही 'त्रिस्थळी यात्रा'. मिळून एक त्रिकोण तयार होतो. परंतु त्यांच्या आयुष्याला आणखीन एक चौथा कोन आहे हे सहसा लक्षात येत नाही. बेळगावातील पुराण-प्रवचना निमित्तचे वास्तव्य हा तो चौथा कोन. ज्यामुळे त्याचे आयुष्य खऱ्या अर्थाने औरस-चौरस होण्यास मदत झाली. पुराण-प्रवचनकार म्हणून त्यांनी मालवर-वेंगुर्लादी ठिकाणी केलेली भ्रमंती देखील या चौकोनांतर्गत मोडते. त्याचे सारे जीवनच या चौकोनाच्या मर्यादित घडले. आणि म्हणून त्यांची कथा देखील याच चौकोनांतर्गत फिरताना आढळून येते. त्यांनी पत्करलेल्या पिढीजात पुराणिकाच्या व्यवसायाने त्यांच्या कथेला <sup>अतिमूल्य</sup> व्यापून टाकलेले आहे, असेच म्हणावेसे वाटते.

शास्त्रीबुवांनी १९४२ मध्ये हा पुराणिकाचा व्यवसाय सोडून दिला. सुमारे वीस वर्षे त्यांनी हा व्यवसाय केला. त्यानंतर मात्र ते संस्कृतिकोशाच्या कार्यास लागले. मध्यंतरी काळात त्यांनी सहकुटुंब गोवामुक्तीसंग्रामातही सक्रीय सहभाग घेतला.

१९३५ मध्ये ते 'चैतन्य' मासिकाचे सहसंपादक म्हणून श्रीयुत कोल्हटकरांच्या विनंतीवरून पुण्याला आले आणि नंतर पुणेकर झाले, ते शेवटपर्यंत. सुमारे दोन वर्षे चालून 'चैतन्य' १९३७ मध्ये बंद पडले. परंतु हा काळ शास्त्रीबुवांच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचा ठरला. संपादन, मुद्रण, मुद्रितशोधन, व्यवस्थापन, इंग्रजी भाषेचे स्वयंशिक्षण इत्यादी बाबी त्यांनी याच कालावधीत शिकून घेतल्या. त्यांच्या पुढील साहित्यिक जीवनाचा पायाच जणू इथे घातला गेला.

शास्त्रीबुवांच्या म्हणण्यानुसार आपल्या कथालेखनाला त्यांनी वयाच्या विशीतच सुरवात केली. परंतु त्यांची पहिली कथा प्रसिध्द झाली ती 'चैतन्य' मध्येच १९३७ च्या दरम्यान. 'कर्णच्छेद' ही ती कथा. परंतु कथा लेखक म्हणून त्यांना जाणकार रसिकांची स्वीकृती मिळाली ती 'धृव' मासिकाच्या कथास्पर्धेत वाचकांनी पहिल्या क्रमांकाच्या पसंतीची पावती दिलेल्या त्यांच्या 'धन आणि मन' या कथेने. १९३७ मधली ही गोष्ट. त्यावेळी ते वयाच्या तिसरीत होते. इथून पुढे मात्र त्यांच्या कथालेखनाचे विश्व बहरलेले पाहावयास मिळते, ते थेट भारतीय संस्कृतिकोशाचा संकल्प त्यांनी सोडीपर्यंत त्यांचा पहिला कथा संग्रह 'वेलविस्तार' १९४१ मधला. पुढे १९६० पर्यंत भावबळादी दहा संग्रह त्यांच्या नावे प्रकाशित झाले. शिवाय 'कथाकांता' हा प्रा. राजध्याक्षानी संपादित केलेले आणि 'कांचनाची निरांजने' हा प्रा. अनुराधा पोतदार यांनी संपादित केलेला असा दोन संपादित संग्रहातून त्यांच्या कथा ग्रंथबद्ध झालेल्या आहेत. साधारणतः १९५४ च्या आसपास त्यांनी कथालेखन थांबविले. याचाच अर्थ असा होतो की त्यांनी सुमारे २० वर्षे

लघुकथा लेखनाचा संसार केला. परंतु मला वाटते की हे म्हणणेही तितकेसे रास्त ठरणारे नाही. कारण की आपल्या भारतीय संस्कृतिकोशातूनही त्यांनी भारतीय संस्कृतीची ओयख करून देण्यासाठी त्यांनी कथावाङ्मयाचाच आधार घेतलेला आहे. इतकेच नव्हे तर वयाच्या अखेरीस त्यांनी लिहिलेल्या 'आत्मपुराणा'चे स्वरूप नि प्रकृती देखील कथेचीच असल्याचे जाणवते. तेव्हा जोशीबुवा केवळ 'कथा' हा एकमेव वाङ्मय प्रकार तोही पुन्हा 'संस्कार' घडवून आणण्यासाठी विविध पातळ्यावर विविध क्षमतेत आणि विविध साहित्य प्रकारांतर्गत प्रायोगिक तत्त्वावर राबवित होते असेच दृश्य पहावयास मिळते.

परंतु रूढ अर्थाने त्यांनी आपले कथालेखन का थांबविले व पुन्हा फिरून त्या साहित्यप्रकाराकडे ते स्वतंत्रपणे का वळले नाहीत याविषयीचे स्पष्टिकरण त्यांनी स्वतःच देऊन ठेवलेले आहे, ते लिहितात: (१९८५ मध्ये लिहिलेल्या 'आत्मपुराणा'त) "मी भारतीय संस्कृतिकोशाच्या निर्मितीसाठी कथालेखन पूर्णपणे थांबलं..... गेल्या पंचवीस वर्षांत मी कथा लिहिली नाही. या एवढ्या प्रदीर्घ कालखंडात मराठी कथा खूपच बदलली आहे. खूप विस्तारली आहे. विविध क्षेत्रे तिने व्यापली आहेत. तिचं अभिव्यक्तीचं वैविध्यही आकर्षक झालं आहे. कथा खूप खूप पुढे गेली आहे. एवढं अंतर कापून आधुनिक कथालेखकांच्या समुदायात उभं राहणं मला आता शक्य होणार नाही. माझा सराव सुटला आहे. तेव्हा तुम्ही यापुढे मला कथालेखनाचा आग्रह करू नका."

नवकथेच्या तिसऱ्या वैशिष्ट्याविषयी- तिच्या बदललेल्या तंत्राविषयी पण शास्त्रीबुवांची कथा अनभिज्ञ राहिलेली आढळून येते. त्यांनी परंपरागत साचेबंद तंत्राला नकार दिल्याचा ठसठशीत पुरावा तर कुठे सापडतच नाही, उलट पक्षी तिच्यावर खांडेकरी कथातंत्राचा विशेष प्रभाव पडलेला दिसून येतो. कदाचित आयुष्याचा अत्यंत महत्त्वाचा कालखंड 'पुराणिक' म्हणून घालवावा लागल्यानेही असे घडून आले असावे.

नवकथेच्या भाषिक वैशिष्ट्याविषयी वेगळेपणाविषयी देखील शास्त्रीबुवा जागृत दिसत नाहीत. ह्या निकषावरही त्यांची कथा नवकथेच्या काळखंडात तग धरू शकली असती. याविषयी साशंकताच वाटते. त्यांनी कुठेच 'तर्क भाषेला' वा भाषेच्या तार्किक संगतीला आणि तिच्या अविष्काराला झुगारलेले पहावयास सापडत नाही. तसेच प्रतिमांच्या परिभाषेचाही तीत कुठे पत्ता लागत नाही.

आणि नवकथेच्या सर्वात क्रांतिकारक आणि म्हणूनच लक्षणीय ठरलेल्या अशा पाचव्या वैशिष्ट्याविषयी बोलायचे झाले तर त्यांच्या कथेच त्याची वाणच जाणवते असेच नव्हे तर या वैशिष्ट्याच्या पुसट खुणा देखील त्यांच्या कथेत अगदी अपघाताने देखील पहावयास मिळत नाहीत, असाच रसिकाला अनुभव येतो. त्यांच्या कोणत्याही कथेत अगदी अपवादाने सुद्धा कथानकाला फाटा दिलेला आहे. असे मुळी नाहीच आहे. या उलट त्यांची कथा कथानकाच्या 'खुंटा' भोवतीच 'मळणी' घालत असलेली पहावयास मिळते. त्यांच्या कथेची एकूणच मदार केवळ स्थूलगोचर वास्तवाच्या सिनेमास्कोपिक चित्रिकरणावरच सर्वस्वी निर्भर असल्याचा प्रत्यय येतच रहातो. इतकेच नव्हे तर याविषयी पुढे जाऊन असे विधान केले तर ते मुळीच अप्रस्तुत ठरणार नाही की, हेच त्यांच्या कथेचे एक बलस्थानही आहे. आणि म्हणूनच 'मानसिक' वास्तवाला त्यांच्या कथेत पुरेसा आणि म्हणून परिणामकारक असा व्यास नि न्यास उपलब्ध होऊ शकला नसावा, असे म्हणावेसे वाटते.

एकूण त्याच्या कथेची जर ही स्थितीगती! तर मग त्यांची कथा नवकथेच्या नवपथावरून चालेलच कशी? प्रयत्न करते तर शास्त्रीबुवांनी हाही मार्ग पादाक्रांत केला असता. परंतु त्यांनी बुध्याच परंपरेचा मार्गच चोखाळण्याचे व्रत पुढे चालूच ठेवण्याचा संकल्प सोडलेला असावा; असा विचार डोक्यात तरळून जातो. माझ्या या म्हणण्याला आपल्या 'आत्मपुराणा'त त्यांनी काढलेल्या उदगारांचा भरवंसा आहे असे माझे मत आहे. आपल्या पुत्राच्या कथालेखनाच्या संदर्भात येथे त्यांनी जे विचार व्यक्त केलेले आहेत ते नवकथेविषयीचे त्याचे विचारही सुस्पष्ट करण्यास समर्थ ठरलेले आहेत असेच म्हणावे लागेल. ते लिहितात- "मला हवीहवीशी वाटणारी एक गोष्ट घडली आहे, घडत राहिली आहे. मी खाली ठेवलेली कथावीणा आता माझा थोरला मुलगा अशोक याने आपल्या खांद्यावर घेतली आहे.... त्यातही आनंदाची गोष्ट ही की, तो 'नव्य' कथाकार नाही. त्याला शाश्वत जीवनमूल्यांविषयी आदर आहे, अन मानवी मनातल्या सद्भावनांची कदर आहे."

वरील मनोगतात ते 'कथावीणा' असा शब्दप्रयोग करतात तो मोठा लक्षणीय व समर्पक असाच आहे. (त्यांच्या कथालेखनाचे स्वरूप नि आशय इथे अपरिहार्यपणे आठवतोच) तसेच 'शाश्वत जीवनमूल्यांविषयीचा आदर आणि मानवी मनातल्या सद्भावनांची कदर' हे शब्दप्रयोग त्यांच्या कथेच्या प्रेरणा प्रयोजन व उद्दिष्ट तसेच तिच्याकडे पहाण्याचा त्यांचा 'साधन मूलक दृष्टिकोन' पुरेसा स्पष्ट करण्यास समर्थ आहेत. आणि म्हणूनच सांगावेसे वाटते की, त्यांच्या कथेला नवकथेच्या दावणीला बांधू पहाणाऱ्या समीक्षकांनी व टीकाकारांनी त्यांच्या वरील <sup>विद्वत्प्राज्ञा</sup> प्रांजळपणे नि निःपक्षपातीपणे फिरून पुन्हा एकदा विचार करण्याची वेळ येऊन ठेपलेली आहे. आणि निदान याउपपर तरी असला अचरटपणा करण्याच्या भरीस त्यांनी पडू नये. शास्त्रीबुवांच्याच शब्दात सांगायचे झाले तर 'झाले गेले गंगेला मिळाले!' असे सांगता येईल.

शास्त्रीबुवांची जी काय कथा आहे ती आहे त्या स्वरूपात देखील पुरेशी समर्थ आहे. आपले जिवितकार्य तिने आजवर सुयोग्यरीतीने अखंडपणे नि समक्षतेने चालविलेच आहे. दुसऱ्या महायुद्धाच्या विनाशाने एकूणच मानवी जीवनमूल्यांचा जो विध्वंस घडवून आणला आणि मानवी संस्कृतीच्या संस्कृतपणावरील व सौजन्यावरील एकूणच विश्वास ढळावा अशा प्रकारच्या साहित्य निर्मितीला फलस्वरूप जे उधाण आले त्याला मराठी साहित्य आणि प्रामुख्याने सांगायचे झाले तर 'कथा' हा वाङ्मयप्रकार अपवाद राहिला नाही. सांस्कृतीक पोषणा अभावी मानवजातीची उपासमार सुरू झालेली, अशा वेळी शास्त्रीबुवा कथालेखनास प्रवृत्त झाले आहेत. संस्कृतिविनाशाच्या होरपळीत पोळलेले मानवी मन जणू अशा प्रकारच्या संजिवक कथावाङ्मयाच्या प्रतिक्षेत चातक्यचोच घेऊन व्याकुळतेने मार्ग प्रतिक्षा करित होते. शास्त्रीबुवांच्या कथेचा त्याने सर्वांगाने स्वीकार केला. शास्त्रीबुवांची ही 'संस्कार-कथा' समाजाच्या सर्व अंगप्रत्यांगाने मोठ्या आपुलकीने हृदयाशी कवटाळली. कुटुंब आणि कुटुंबातील दर एक घटक - आई-बाप, नवरा-बायको, भाऊ-बहिण, इतकेच नव्हे तर गाव नि समाजातील विविध स्तरातील व्यक्तिव्यक्तिमधील स्नेहसंबंधांचे लब्धा-जिद्दालब्धाचे मायामतेचे, कर्तव्यकठोरतेचे, कारुण्याचे हृद्य चित्रण त्यांनी आपल्या कथातून जीवंत केले आहे. आपल्या कथावाङ्मयाद्वारे एकूणच समाजाला सांस्कृतीक उत्थानाला प्रेरीत आणि सक्षम करण्याचा यथार्थ, प्रामाणिक नि बळकट प्रयत्न, अटितटीचा प्रयत्न शास्त्रीबुवांनी केलेला प्रत्ययास येतो आणि म्हणूनच त्यांच्या कथेसंबंधाने मोजक्या

शब्दात मत नोंदविण्याचा प्रसंग आला तर मी असेच म्हणणे की, 'शास्त्रीबुवांची कथा म्हणजे सर्वार्थाने एक आगळावेगळा असा अपूर्व संस्कारकोषच आहे'.

वेलविस्तारादी त्यांचे दहा कथासंग्रह म्हणजे त्यांच्या ह्या 'कुटुंबसंस्कार कथाकोश'चेच दहा खंड होत असेच म्हणावे लागेल. आणि म्हणूनच त्यांच्या कथांवर निर्माण केलेले चित्रपट अफाट लोकप्रियता मिळवते झाले. लोकस्मरणात ते आजही चिरंजीव झालेले आहेत. चटका लावणाऱ्या प्रसंगाद्वारे व्यक्तिके मानस तसेच सत्प्रवृत्ती व सदभावनांचा त्यावरील प्रभाव त्यांनी चित्रीत केला. सदभावना व मांगल्य यावरील वाचकांची, श्रोत्यांची, प्रेक्षकांची रसिकांची श्रद्धा बळावेल व अर्हर्निश वृद्धीगत होत जाईल असेच सरस - रमणीय प्रसंग रोचकदार ढंगात आपल्या कथा विश्वातून त्यांनी निर्माण केलेले आहेत. हर एक प्रसंगाच्या तळाशी लोकमांगल्याच्या पुरस्कारावरील त्यांची अढळ व बळकट निष्ठा असलेली पहावयास मिळते. ते 'अभिजात पुराणिक' असण्यातच याचे मर्म दडलेले आहे. तसेच आदीपुराणिक व्यास महर्षिच्या 'स वाग विसर्गो जनताघविप्लवः' या वचनावर त्यांची प्रगाढ श्रद्धा आहे. आणि म्हणूनच ही एका वेगळ्या परंतु अभिनव अर्थाने पाहू गेल्यास त्यांची प्रत्येक कथा ही 'आधुनिक पुराणकथा'च आहे. हेच तिचे योग्य मूल्यमापन ठरावे. पुराणांतरीचे हे 'संस्कारमूल्य' विचारात घेतल्याविना त्यांच्या कथावाङ्मयाचे योग्य नि उचित मूल्यमापन करणे केवळ अशक्यप्राय गोष्ट आहे. या संदर्भात प्रा. दा. वि. कुलकर्णिने त्यांच्या कथेविषयी काढलेले उदगार खूपच मौलिक नि मूल्यवान वाटतात, ते असे: "शास्त्रीबुवांनी आपल्या सर्वच कथांतून माणुसकीच्या मूल्यांचा पुरस्कार केलेला दिसतो. त्यांची दुष्ट वाटणारी पात्रे देखील शेवटी सत्प्रवृत्तीला शरण आलेली दिसतात. आणि या सर्वांचे कारण म्हणजे स्वतः लेखकाचाच माणुसकीवरील प्रगाढ विश्वास!" याच संदर्भात पुढे जाऊन ते लिहितात की, "जुने कुलचार, जुन्या रीतीभाती आणि संस्कृतीची व माणुसकीची सनातन अंगे झोळ्यांसमोर अस्तंगत होत असली तरी त्यांचे अस्तित्व शास्त्रीबुवांच्या कथेने मोठ्या घरगुती व लोभस स्वरूपात टिकवून ठेवले आहे. मानवी सदगुणांची पुजा तिने निःशंक मनाने केली आहे."

शास्त्रीबुवांच्या अशा ह्या कथेला जे जे कुणी ग्रामीणतेचे, प्रादेशिकतेचे, नवकथेचे आणखी कसले कसले लेबल लावण्याचा प्रयत्न करू धडपडताहेत ते ते तसे करोत बापडे; मला मात्र ती कुटुंबातील लहान थोर, जाणत्या अजाणत्या, स्त्रीपुरुष अशा सर्वच मंडळींवर माणुसकीचे संस्कार करण्यासाठी शास्त्रीबुवांनी हेतूतः सांगितलेली 'आधुनिक पुराण'कथा'च वाटत आलेली आहे. त्यांचे कथाविश्व म्हणजे 'कुटुंब संस्कार कथाकोश'च जणू हा 'कथाकोश' अजर, अमर नि चिरंजीवी राहिल असा रास्त विश्वास म्हणूनच वाटतो.